

Mindre bidrag

De danske enstavelsesord med udlydende langvokal sproghistorisk belyst af »afstemningsteorien«

In a recently published paper I presented a new hypothesis regarding the origin of the Danish stød connecting this phenomenon with devoicing of consonants in final position or in internal position before other devoiced or unvoiced consonants. I will here use this 'devoicing theory' to provide an explanation for some historical-linguistic problems linked to the presence of stød in modern Danish monosyllables, which only at first sight seem to contradict the devoicing theory itself. It will be shown, in fact, how the theory itself can be used to find a plausible explanation for such problems.

In this context three different phenomena are shown to be relevant in setting up a reliable explanatory model for the above-mentioned problems: the first stage of the Old Norse development *sēa* > *sjā* 'to see', modern Danish schwa-assimilation and »stødefterslag« (stød afterbeat).

I en nylig publiceret artikel opstillede jeg en teori om det danske støds opståen,¹ der diakronisk forbinder dette fænomen til en formodet afstemningsproces (*devoicing*) af alle konsonanter i udlyd, i det mindste foran pause eller i indlyd foran andre afstemte eller ustemte konsonanter. Ifølge denne teori opstod stødet i slutningen af den bimoraiske enhed, der udgjorde kernen i trykstærke stavelser og var dannet af en langvokal eller en sekvens af én kortvokal efterfulgt af én sonorant. Da stødfænomenet ifølge teorien blev udløst af selve afstemningsprocessen, var det påkrævet, at den bimoraiske stavelseskerne skulle være efterfulgt af den afstemte del af lydkæden, så stødet kunne optræde som skeldannende led mellem stavelseskernelen selv og den afskårne afstemte coda. Et par eksempler vil tydeliggøre disse lydforhold:²

oldn. <i>hūð</i> 'hud'	=>	[hu:'ð]
oldn. <i>lamb</i> 'lam'	=>	[lam'b]
oldn. <i>īrska</i> 'irske'	=>	[i:'ɾska]
oldn. <i>lengsti</i> 'længste'	=>	[lɛŋ'ǰsti]

På dette sprogtrin, som af tvingende kronologiske grunde må henføres til vikingetiden, var fænomenet allofonisk, og stødet var derfor ikke et distinktivt træk. Det var altså de ovenfor skildrede lydombgivelser, der udløste stødet. I denne henseende var det en nødvendig betingelse, at en inhærent stemt konsonant blev afstemt, hvilket udelukkede alle de konsonanter, der derimod var inhærent ustemte, idet de ikke yderligere kunne afstemmes. Til forskel fra nutidsdansk kunne der altså ikke opstå stød i følgende ord:

oldn. <i>bōk</i> 'bog'	=>	[bo:k]
oldn. <i>ūt</i> 'ud'	=>	[u:t]
oldn. <i>īs</i> 'is'	=>	[i:s]

Det var først, da oppositionen stemt/ustemt senere hen i høj grad blev neutraliseret og stødet blev uafhængigt af afstemningen og dermed fonologisk distinktivt, at denne ordtype overtog stødet i lighed med de enstavelsesord, der oprindeligt havde langvokal efterfulgt af afstemt inhærent stemt konsonant, såsom:

oldn. *hūð* 'hud', *ār* 'år', *līf* 'liv', *māl* 'mål', *skōgr* 'skov'.

En anden ordtype, der ifølge min teori oprindeligt ikke havde stød, til forskel fra nutidssproget, var de enstavede ord med langvokal i udlyd, idet disse jo manglede den påkrævede overskydende lyddel efter den bimoraiske stavelseskerne:

oldn. <i>fæ</i> 'kvæg'	=>	[fɛ:]
oldn. <i>nȳ</i> 'ny' (nom. fem.)	=>	[ny:]
oldn. <i>sā</i> 'så' (vb.)	=>	[sa:]

Formålet med denne artikel er sproghistorisk at redegøre for denne ordtypes uoverensstemmelse med den situation, som nutidssproget generelt viser for enstavelsesord med vokal i udlyd. I modsætning til min formodning om denne ordtypes oprindelige tilstand har den i dag som regel stød og synes derfor ikke at bekræfte visse forudsætninger for min teori om stødets opståen.

Det første skridt mod en sproghistorisk forklaring af problemet kan være en sammenligning af de nutidssprogs danske enstavelsesord, som slutter på langvokal, med deres oprindelige oldnordiske former. Denne ordtype viser sig faktisk sproghistorisk forskelligartet og kan i så henseende inddeles i tre hovedgrupper:³

- 1) oprindelige enstavelsesord med bortfald af udlydende konsonant:

da.	<i>ske</i>	jf.	norr.	<i>skeið</i>
	<i>sti</i>			<i>stīg</i> (akk.)

- 2) oprindelige enstavelsesord med udlydende langvokal:

da.	<i>ny</i>	jf.	norr.	<i>nȳ</i> (nom. fem. sg.)
	<i>så</i>			<i>sā</i> (vb.)

- 3) oprindelige tostavellesord med udlydende langvokal i første stavelse efterfulgt af vokalisk endelse:

da.	<i>ni</i>	jf.	norr.	<i>nīu</i>
	<i>se</i>			<i>sēa</i> (> <i>sjā</i> ; infinitiv)

Med hensyn til ordtypen 1) er stødets forekomst sproghistorisk helt forståelig i lyset af afstemningsteoriens grundlæggende regler. Stødet opstod altså her lydre, da den oprindelige udlydende stemte konsonant blev afstemt, ligesom i de ovennævnte oldn. *hūð*, *ār*, *līf* osv. Da den udlydende konsonant senere bortfaldt i gammeldansk, var stødet allerede fonologisk distinkt og ikke længere afhængigt af den oprindelige afstemningsmekanisme, hvorfor det blev bibeholdt i slutningen af stavelsens langvokal. Denne udvikling øgede for øvrigt hyppigheden af enstavelsesord med udlydende langvokal.

Ordtyperne 2) og 3) behøver derimod en mere indgående overvejelse og udgør derfor hovedemnet i foreliggende artikel.

Selvom man plejer at betragte stødets opståen i enstavelsesord som det mest oprindelige og derfor ingenlunde ville finde det forstyrrende, at ordtypen 2) skulle bære stød, strider dette til gengæld imod afstemningsteoriens antagelser, som omtalt ovenfor. Jeg mener imidlertid, at min tidligere forklaring på denne stødløshed stadig gælder.⁴ De oprindelige enstavelsesord med udlydende langvokal var altså engang stødløse, men fik senere stød, da hele sprogstrukturen blev omdannet som følge af stødets fonemisering. Følgen af denne udvikling var, at alle slags enstavelsesord med bimoraiske stavelleskerne kunne optage stødet i analogi med de mange med oprindeligt udlydende afstemte konsonanter, der regelret havde fået det i kraft af afstemningsreglen. Denne omdannelse blev yderligere styrket af et par andre lydændringer, der skubbete udviklingen i samme retning. En af disse er allerede blevet omtalt og består af ordtypen 1), hvor stødet er oprindeligt og forbliver efter bortfald af den udlydende konsonant. Derudover virkede en anden slags lydændring ind, der med al sandsynlighed havde sit ophav i et tidligere sprogtrin. Her hentydes til den udvikling, der affødte ordtypen 3).

Denne type udgør, både ud fra afstemningsteoriens perspektiv og den traditionelle anskuelse, en større udfordring, fordi den både forstyrrer den almindelige opfattelse, som knytter stødets opståen til de oprindelige enstavelsesord, og afstemningsteoriens krav om tilstedeværelse af overskydende afstemte lyddele efter den bimoraiske stavelleskerne. Lad os for det første se på de ovenfor anførte eksempler på oldnordiske ord af type 3) gengivet i lydskrift:

<i>nīu</i>	=>	[ni:ʊ]
<i>sēa</i>	=>	[se:a]

Ikke så længe efter vikingetidens ophør lader de skriftlige kilder tydeligt forstå, at de nordiske søstersprog også på dette punkt var begyndt at adskilles. Det er

nu de danske dialekter, der afviger entydigt fra den oprindelige tilstand og allerede kendetegnes af de moderne enstavede former *nī* og *sē*, mens de øvrige sprog stort set holder ved det gamle eller for nogle ord viser en anden slags udvikling. I denne henseende er den norrøne udvikling af oldn. *sēa* meget interessant:

oldn. *sēa* > norr. *sjā*

På trods af den markante lydige forskel fra den gammeldanske udvikling *sē* har begge dog det tilfælles, at de reducerer den oprindelige tostavede form til et enstavelsesord. Men desuden synes den norrøne form at fraråde os uden videre at rubricere den danske udvikling som et tilfælde af apokope. I hvert fald er apokope ikke skyld i den norrøne udvikling. Jeg tror, alle kan være enige i, at forudsætningen herfor var diftongeringen af de to sammenstødende vokaler, efterfulgt af en trykforskydning mod endelsesvokalen, der resulterede i en ombytning af længdens fordeling imellem vokalerne. Man kan forestille sig følgende forløb:

sēa > *sēǣ* > *sēā* > *sjā*

Hvis man nu antager, at også olddansk på et tidspunkt var begyndt med en lignende udvikling, får man en passende fonologiske ramme, hvori afstemningsteorien kan sættes ind. Det bliver så andet trin i ovenfor anførte skema, nemlig *sēǣ*, som man skal fokusere på. Det er nok også først dér, at den norrøne og den danske udvikling tog hver sin vej.

Lad os derfor se nærmere på denne genvundne form *sēǣ*. Den har nemlig en bimoraisk stavelseskerne *sē-* og en overskydende stemt coda, der udgøres af halv vokalen *-ǣ* i udlyd, som i lighed med alle andre udlydende sonoranter antages at have undergået afstemning. Nu falder alle brikkerne på plads, og stødet må så optræde som forventet i de passende lydombgivelser:

oldn. *sēa* > *sēǣ* => oldda. [se:'ǣ]

Der opstod altså regelmæssigt stød ligesom ved alle andre langvokaliske enstavelsesord med afstemt udlyd. Da de gammeldanske skriftlige kilder fra 13.-14. årh., for alle lignende tilfælde, entydigt viser den forkortede form *sē*, *nī*, osv., kan man rimeligt antage, at forløbet med den ovenfor skildrede udvikling blev afsluttet allersnarest i det 12. århundrede. Heraf kan man endvidere slutte, at det gammeldanske lydssystem med stor sandsynlighed allerede havde udbygget den ordtype, der består af langvokaliske enstavelsesord med stødbærende vokal i udlyd, som i nutidens dansk. Det er endnu et tilfælde, der viser, at den gamle afstemningsregel ikke længere var gældende og stødet blevet fonologiseret.

Jeg mangler nu at gøre rede for de lydændringer i udviklingen før det gammeldanske sprogtrin, der var skyld i overgangen oldda. *sēǫ* > glda. *sē* og lignende tilfælde. Man kan nemt forestille sig, at det første skridt må have været en eller anden assimilatorisk proces, der fik den udlydende halvvokal til at miste sin artikulatoriske selvstændighed ved at overtage lydtræk fra den foregående langvokal.⁵ Resultatet blev mere eller mindre en afstemt genlyd af den samme. Med denne forholdsvis beskedne lydændring kommer sprogets lydforhold pludselig meget nær de moderne, da noget i retning af denne formodede genlyd faktisk forekommer den dag i dag på dansk og er kendt under navnet »stødefterslag«:

Hvis man efter et stød fortsætter stemthedssvingningerne med uændret artikulation i de øvre taleorganer, fremkommer der et såkaldt *s t ø d e f t e r s l a g*

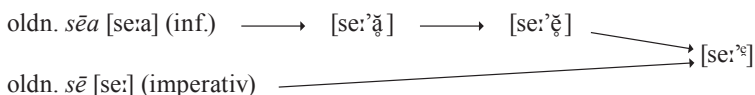
Stødefterslag findes fakultativt hos alle, men manglende efterslag er almindeligere undtagen hos mange sjællændere, hvor de ofte er meget hyp-pige og kraftige.⁶

Når man nu tager hensyn til det ovenfor omtalte lader den pågældende udvikling sig rimeligst skitsere som følger:

a) [se:a] > b) [se:'ǫ] > c) [se:'č] > d) [se:'s]

Fase a) udgør det fællesnordiske udspring, et sprogtrin, der her kaldes for oldnordisk og ikke bør opfattes som noget konkret sprog, såsom norrønt, gammeldansk eller gammelsvensk, men hellere som summen af alle de mulige oprindelige fælles sprogtræk, der kendetegnede de nordiske dialekter i vikingetiden og – med stadig dalende intensitet – tiden derefter. Fase b) opstår som følge af afstemningsreglen, hvorved stødet udløses, og antages at have karakteriseret en del dialekter i det danske område i vikingetiden. Denne fase knyttes altså til olddansk. Fase c) udgør en overgangstid, der kan have været temmelig lang. Den er kendetegnet af assimilationen af den udlydende halvvokal og er lydligt faktisk meget tæt på fase d), hvor man har stødefterslaget. Hovedforskellen mellem fase c) og fase d) består imidlertid i omtolkningen af den udlydende genlyds fonologiske funktion. Under fase c) er den stadigvæk et led i den selvdløsende fonetiske mekanisme, der igangsætter stødet og følgelig indtager rollen som den afstemte overskydende coda, i lighed med og i opposition til enhver anden udlydende sonorant, der følger efter en trykstærk bimoraisk stavelseskerne. Men i fase d) er genlyden bare blevet indlemmet i den foregående langvokals fonologiske struktur. Den er nu blevet enhver udlydende trykstærk vokals fonetiske udslag. Dette medfører, at også de oprindelige enstavelsesord med langvokal i udlyd nu påtager sig

denne struktur og derved indgår i den samme ordtype. Som følge deraf bliver nogle af de oprindelige fonologiske oppositioner neutraliseret, som fx den følgende:

Som førnævnt taler meget for, at denne udvikling allerede var gennemført i gammeldansk, hvor begge de oprindelige former plejer at staves ens som <se> eller <see>.

Da det drejer sig om en omfattende lydudvikling, der virker ind i alle oprindelige tostavelsesord med lang rodvokal umiddelbart efterfulgt af en vokalisk endelse, ville det være nyttigt at se detaljeret på endnu et par typiske tilfælde, her med hele forløbet gengivet i lydskrift:

oldn. *nīu* [ni:ʊ] → [ni:ʔy] → [ni:ʔī] → glda. *nī* [ni:ʔi]

oldn. *grōa* [gro:a] → [gro:ʔǣ] → [gro:ʔō] → glda. *grō* [gro:ʔo]

Udover sådanne tilfælde skal der tages hensyn til former som glda. *lē* eller *dō*, som i forhold til deres oldnordiske udspring, hhv. *hlǣja* og *døyja*, viser en lidt mere kompliceret udvikling. I disse tilfælde var rodvokalen eller diftongen oprindeligt ikke i direkte berøring med endelsesvokalen, da den anden stavelse begyndte med halvkonsonanten /j/. Man må derfor formode, at denne sidste har undergået en gradvis artikulatorisk svækkelse, der førte hen mod udviskningen af stavelsesgrænsen. Resultatet blev en lydsekvens, der var helt sammenlignelig med den ovenfor behandlede ordtypes lydsekvens (*sēa*, *nīu* og lign.), og derfor fortsatte udviklingen også på samme måde. Måske forløb den på følgende vis:

oldn. *hlǣja* [h]ǣ:ja > [le:ja] > [le:a]⁷ > [le:ʔǣ] > [le:ʔĕ] > glda. *lē* [le:ʔe]

oldn. *døyja* [dœy:ja] > [dø:ja] > [dø:a] > [dø:ʔǣ] > [dø:ʔō] > glda. *dō* [dø:ʔo]

Den i nærværende artikel skildrede forklaringsmodel er blevet opstillet med hensyntagen til min nylig formulerede teori om stødets opståen. Den kan redegøre for en række sproghistoriske spørgsmål, der knytter sig til stødets tilstedeværelse i de nudanske enstavelsesord og som i første omgang kunne synes at stride imod afstemningsteorien. Det har derimod vist sig, at der netop med udgangspunkt i denne teori kan findes en rimelig forklaring herpå.

I denne henseende har tre forskelligartede emner været betydningsfulde: paralleltilfældet med det første trin i den norrøne udvikling af oldn. *sēa* > norr. *sjā*,

de typologiske paralleller med schwa-assimilationen i nyere dansk og forekomsten af stødefterslaget i nutidisdansk.

Litteratur

Brink, Lars og Jørn Lund: *Dansk Rigsmål*. Odense 1975.

Brink, Lars, Jørn Lund, Steffen Heger og J. Normann Jørgensen: *Den store danske udtaleordbog*. Under medvirken af Harry Andersen, Ebbe Nielsen og Suzanne Strange. København 1991.

Panieri, Luca: En mulig fonetisk forklaring på stødets opståen, i: *Danske Studier 2010*, ss. 5-30.

Noter

1. Se Panieri 2010.
2. Alle eksempler i lydskrift er gengivet med IPA (International Phonetic Alphabet). Der gøres i den forbindelse opmærksom på, at afstemtheden bliver betegnet ved en diakritisk bolle. For de nudanske transkriptioner er lydskriften dog tillempet den gængse normalisering som anvendt af adskillige danske lingvister.
3. Man kunne også have tilføjet den ordtype, som består af enstavelsesord med udlydende stødløs vokal, men denne type synes tydeligt at være udsprunget af en senere lydudvikling, der for øvrigt endnu ikke er helt afsluttet. De hjemlige ord som fx *sagde* vakler jo stadigvæk imellem en nyere enstavet udtalevariant og en ældre og tydeligere tostavet form: hhv. [sa:] / [sa:a] (< [sa:ə]) (se Brink-Lund-Heger-Jørgensen 1991:1210). I denne sammenhæng er det bemærkelsesværdigt, at de sammentrukne verber som *ha(ve)*, *ta(ge)*, *gi(ve)* og *be(de)* i deres gængse forkortede enstavede form generelt bliver udtalt med stød på den udlydende langvokal, dog i nogle tilfælde med stødløse kortvokale sideformer. Dette tør her fortolkes som bevis på, at sådanne sammentrækninger af oprindelige tostavede verber (hhv. < glda. *havæ*, *takæ*, *givæ*, *bithiæ*) må være opstået i en tid, hvor sprogstrukturen ikke kunne tåle stødløse enstavelsesord med lang vokal i udlyd. Det vil sige, at den ordtype, som den omtalte form *sagde* tilhører, må være opstået senere, hvilket den nævnte vaklen også lader forstå.
4. »manglen på overskydende lydsegmenter efter den bimoraiske stavelseskerne, dannet af selve langvokalen i udlyd, hindrede stødet i at virke som skel og hæmmede dermed dets forekomst. Der var altså ingen 'hale', der kunne blive afstemt« (Panieri 2010: 22).
5. Typologisk ville denne proces vise slående paralleller med schwa-assimilationen i nyere dansk (Brink og Lund 1975: § 32), hvorved schwa assimileres

med sonore nabolyd, enten i samme ord eller i efterfølgende ord. Også her kan den oprindelige trykssvage lyd blive forvandlet til en tro kopi af den foregående, som fx i *due* [du:ɔ] > [du:u], *sige* [si:ɔ] > [si:i], *nye* [ny:ɔ] > [ny:y], *kande* [kanɔ] > [kanɳ], *sidde* [seðɔ] > [seðð]. Forskellen ligger dog i, at her er der tale om assimilation af vokalisk schwa, der tilhører en anden stavelse end den foregående trykstærke og som bevarer sin stavelsesdannende funktion efter processen er gennemført. Den proces, som jeg har forsøgt beskrevet, omfatter derimod de forskelligt farvede halv vokaler, som kom til at udgøre codaen inden for én og samme stavelse.

6. Se Brink-Lund-Heger-Jørgensen 1991: 40 og § 78.
7. Overgangen [h̥æ:ja] > [le:ja] > [le:a], som jeg her foreslår, kunne selvfølgelig være foregået lidt anderledes. Det kan fx også være, at langvokalen i lydsekvensen [æ:ja] under indflydelse af den følgende [j] i første omgang undergik en diftongering og derved blev fonologisk identisk med oldn. /ai/ [æ̥]. Sidenhen fulgte den typiske østnordiske udvikling til /ē/ (jfr. fx oldn. *haita* > glda. *hēta* 'hedde', jfr. norr. *heita*). I så fald ville overgangen have set sådan ud: [h̥æ:ja] > [h̥æ̥jja] > [h̥ejja] > [le:ja] > [le:a]. Dette turde også åbne muligheden for en nærmere tidsfæstelse af stødets opståen, i det mindste i den her behandlede ordtype, da fænomenet nødvendigvis måtte opstå efter overgangen oldn. /ai/ > oldda. /ē/, dog inden vikingetidens slutning (se derom: Panieri 2010).

Luca Panieri

Et Peder Låle-ordsprog skrevet med runer

The paper discusses a runic annotation in a Swedish law-code manuscript from the fourteenth century, Copenhagen AM 53, 4°. By using a new technique, multispectral photo analysis, it has been possible to identify the inscription as a Latin proverb from the medieval collection attributed to Peder Låle: *Crura refarcire bursis et dentibus ire / Nostras insolitum statuit fieri sibi ritum*. The runic annotation shows young features which date the inscription to the 16th century. The new-find consolidates a hypothesis of an error, *resarcire* instead of *refarcire*, in the printed versions of this proverb from the sixteenth century. Furthermore, the occurrence of a proverb in a law codex and similar additions in other manuscripts raises questions about why runes should have been used in the late medieval period and the Renaissance. It is most probable that runes at that time reflect a growing nationalistic fervour.

Nyfund af ordsprog fra middelalderen er ikke hverdagskost. Men med hjælp fra den nyeste teknologi, multispektral billedanalyse, er det lykkedes at få identificeret en runegraffiti i et svensk lovhåndskrift fra 1300-tallet som et latinsk ordsprog fra Peder Låles ordsprogssamling. I det følgende redegøres for runeteksten og dens datering, selve ordsproget og den middelalderlige ordsprogssamling, det stammer fra. Endelig redegøres der kort for overleveringen af ordsprog uden for ordsprogssamlingerne herunder spørgsmålet om, hvorfor det latinske ordsprog er endt i et lovhåndskrift.